

борно да исправи неправду, ватра у којој је и сам изгорно. Да је Петрашнн, тако су га звали Крајишници, доживео 1. децембар 1918, верујем да срећнијег човека не би било на свету.

Ђоровићева анализа политичких прилика у БиХ почиње од старе босанске државе и иде све до 1939. године. Овај синтетички текст не само да показује суштину збивања, него и опомиње. За Ђоровића "проблем БиХ то је проблем Југославије у малом". У склопу Југославије, вели даље, Босна је њена централна област, срж целе државе, са најчистијим делом српско-хрватске расе (96%). Упо-

зорава: "Била би фатална погрешка сваке оне комбинације, која би се усудила да пред Босну постави алтернативу: или Београд или Загреб. Јер, у том часу цео српски елеменат, понављам цео, онај који у Босни има и релативну и апсолутну већину, дао би само један одговор".

Време је дало за право и Цвијићу и Ђоровићу. Ова књига је доказ да мало учимо од историје. Она је доказ да и сви они који сада живе у БиХ такође мало знају своју прошлост. Најзад, и тај Запад, који нам кроји државе, не зна шта је Босна, те у њој све живо сликује - а одговор на то је рат.

Никола Б. Појовић

Милош Хамовић, ИЗБЈЕГЛИШТВО У БОСНИ И ХЕРЦЕГОВИНИ 1941-1945

Филип Вишњић, Београд 1994, стр. 504

Недавно је у издавачком предузећу Филип Вишњић из Београда угледала светло дана књига Милоша Хамовића *Избјеглиштво у Босни и Херцеговини 1941-1945*.

После књиге др Слободана Милошевића *Избјеглице и пресељеници на територији окупиране Југославије 1941-1945*, објављене такође у Београду 1981. године, ово је други покушај да се пише на сличну тему. Занимљиво је да су оба аутора радила, или и данас раде, у долини реке Дрине (Горажде-Србиње), преко чијег слива је избјеглиштво било најмасовнија.

Хамовић је проблем избјеглиштва у Босни и Херцеговини 1941-1945. као историографску тему конципирао и реализовао тако да она има уводне напомене (стр. 11-26) и шест поглавља са неколико десетина потпоглавља. Као и сваки професионалац који свом послу приступа опрезно, студно и сериозно, и Хамовић је обради ове сложене и незахвалне теме пришао тако што се претходно добро упознао са дметима историографије и стањем архивске грађе, а то значи да је настојао да сагледа степен обраћености дотичне ма-

терије и могућности њене даље и потпуније обраде. Његова запажања о оба питања врло су занимљива и толико уверљива да оправдавају друштвену потребу да се отвори ново радилиште за научни рад. Ради се, заправо, о посматрању, сагледавању и разрешавању избеглиштва као појаве на одређеном географском простору (у конкретном случају тај простор је Босна и Херцеговина), у пуном његовом обиму и садржају.

Имајући у виду јасно дефинисан циљ, аутор је сматрао да ће га остварити на најпотпунији начин ако избеглиштво као тему, односно друштвену категорију, посматра и обрађује кроз шест тематских целина које, у ствари, представљају шест глава са одговарајућим бројем потпоглава. Те главе су: I - *Узроци избјеглиштва* (стр. 27-109); II - *Српске избеглице* (111-236); III - *Муслиманске избеглице* (237-362); IV - *Хрватске избеглице* (362-380); V - *Јеврејске избеглице* (381-397) и VI - *Повратак избеглица* (399-465). На крају следи краћи закључак, попис извора и литературе, скраћеница, неколико табеларних прилога, регистар личних имена и садржај. Књига има укупно 500 страница, што је сасвим довољно да се о свим питањима говори без ускости.

У првој глави - *Узроци избјеглиштва* стављени су у фокус проучавања облици и интензитет пропагандног и политичко-психолошког притиска на Србе и Јевреје у Босни и Херцеговини 1941. Уочено је, између осталог, да је од

300 листова и часописа који су излазили у Независној Држави Хрватској око 40 припадало усташкој организацији, а централно гласило за Босну и Херцеговину је био *Сарајевски нови лист*, у коме су не само уводни чланци него и бројни други текстови били прожетни распиривањем антисрпског и антијеврејског расположења. Срби и Јевреји означавани су узрочницима и виновницима свих ратних недаћа. О њима се говорило и писало као о "отпадницима", "баласту", "преварантима" и сл. У границама НДХ тада је живело око 1.900.000 Срба или око 1/3 укупног броја становништва. Према начелима и пракси усташког покрета њима је било намењено нестајање на један од три начина: физичка ликвидација, превођење у католичку веру и протеривање. Не испуштајући из видног поља ни један од наведених начина, аутор је посветио посебну пажњу принудном исељавању, које је, када је реч о српском становништву, текло углавном преко Дрине у Србију или преко Саве у Славонију. Под притиском, изазивањем страха и на многобројне друге начине, подстицано је покретање народа са одређеног простора. Хамовић пажљиво испитује: како, колико, када и зашто се покреће српски народ са свог вековног огњишта. Свестан тешкоћа утврђивања прецизног броја и могућих злоупотреба, истраживач ради опрезно, постушно, упоређујући различите цифре и позивајући се на нове до тада некористићене изворе.

Управо су извори једна од главних препрека што је понекад проблем квантификације толико сложен да надмашује знање, искуство и савест у истраживачком поступку. У таквим случајевима аутор тражи излаз у консултовању учесника и савременика догађаја (ако их има) или отворено признаје да је питање још увек отворено.

Друга глава - *Српске избеглице*, представља тежишни део књиге и намењена је сагледавању пресељавања српског становништва под присилом у Србију и његовом збрињавању (тзв. вањско избеглиштво), као и опису бројних збегова српског народа унутар Босне и Херцеговине (тзв. унутрашње избеглиштво). Према аутору, било је укупно 350-400 хиљада српских избеглица у периоду 1941-1945. године.

Радећи више година у разним архивима, посебно оним који садрже обимну документацију владе Милана Недића, особито Комесаријата за избеглице на челу са Томом Максимовићем (Архив Југославије, Архив Србије, Архив војске Југославије), аутору је пошло за руком да исцрпно реконструира различите облике и начине пресељавања угроженог становништва из Босне и Херцеговине у Србију, прихват избеглица, оснивање разних органа за помоћ избеглицама, евидентирање и размештај избеглица по Србији, видове и начине помоћи за исхрану, бригу о деци, запошљавање, школовање, агитацију за одлазак на рад у Немачку, укљу-

чивање у националну службу за обнову Србије, стрељање избеглица у Краљеву и разне друге њихове недаће по Србији, као и другу страну медаље - дивовску борбу избеглица за преживљавање, укључујући ту и разне културне и спортске садржаје као саставне делове борбе за опстанак. У тзв. вањском избеглиштву река Дрина је била сведок бројних српских колона, претежно жена и деце, која су ту, у њеној брзој и мутној матици, натерана усташком пушком и камом, окончала занавек своју младост. О томе даје особито потресне податке Перо Ђукановић у својим записима *Усијанак на Дрини*, где пише: "У чамац су прво трпана дјеца, а од већих које је старо и болесно. Дјеца чије мајке нису биле превезене ушла су у ноћ истоварена на обали, онако гола, мокра и на леденом времену." (стр. 178). Не треба много напора да се закључи шта је са њиховим здрављем касније било.

Што се тиче унутрашњег избеглиштва српског становништва, о чему аутор такође пише, оно је било стална појава од 1941. до 1945. и захватало је све крајеве Босне и Херцеговине, односно све устаничке области. Почивало је углавном на искуству из претходних бројних буна и устанака српског народа против турских намета и зулума.

Посебно поглавље у књизи посвећено је избеглиштву муслимана, који су због специфичних услова у којима су се нашли били више окренути унутрашњем избе-

глиштву него спољашњем. А када се ради о унутрашњем избеглиштву, онда је Сарајево представљало град у кога су се сливали муслимани са свих страна. "Могло би се рећи", примећује аутор, "да су сви путеви водили у Сарајево, а у неким случајевима и стазе, јер су избеглице долазиле и кроз шуму, не користећи саобраћајнице које су водиле у град" (стр. 237). Обимна сачувана грађа из провинције Велике жупе Врхбосна, Уреда за избеглице, хуманитарног друштва "Мерхамет", и др. повукла је аутора да избеглицама у Сарајево, без обзира на то да ли су ту дошли па остали или им је то била пролазна станица, посвети највише простора. Искрпно и документовано су приказани долазак и смештај избеглица, организација исхране, здравствена служба, школовање деце, сакупљање помоћи у новцу, храни, одећи. Праћене су и све осцилације у приливу и одливу избеглица, као и однос између староседелачког и избегличког становништва. Премештањем великог броја избеглица на Али-пашин мост у пролеће 1942. године усташка власт је настојала да над њима оствари потпунију контролу и да их санитарно одвоји од грађана Сарајева. Муслиманске избеглице из источне Херцеговине имале су углавном основу тачку у граду Мостару, а из североисточне Босне у Тузли. Прве избеглице нашле су се у Мостару средином јуна, што је свакако у вези са избијањем ус-

танка српског народа у том делу Херцеговине.

Спољно избеглиштво муслимана, супротно српском, било је мањег обима. Угрожни су се углавном кретали према Дубровнику, Санџаку, Косову и Славонији. Према Хамовићу, број мухаџира у Босни и Херцеговини је приближно износио од 150-200 хиљада, од чега отпада на избеглиштво ван БиХ од 20-30 хиљада.

Четврто поглавље књиге је посвећено хрватским избеглицама, појави која није била до сада историографски обрађивана. Мада није посебно наглашено, и хрватско становништво је имало унутрашње и спољно избеглиштво. У првом случају се радило о бежању хрватског становништва испред четника или партизана у суседне градове, а у другом о пребегу у Славонију која је и раније била правац којим се кретало хрватско становништво у потрази за зарадом. Број хрватских избеглица у односу на српске и муслиманске био је неупоредиво мањи што је, с једне стране, одраз укупног броја хрватског становништва у БиХ, а с друге, што су четници у својој освети према починиоцима злочина над српским народом били више експонирани према муслиманима него према Хрватима. Рачуна се да је било захваћено разноврсним избеглиштвом око 30-40 хиљада хрватског становништва.

Затим следи приказ ратне судбине јеврејског народа кога је у НДХ било око 40 хиљада. У БиХ је живело око 14 хиљада Јевреја, од

чега је 12 хиљада ликвидирано на најверскији начин у ратном вртлогу, а само мали број је успео да спасе главу избеглиштвом на италијанску окупациону зону или одласком у устанак. Уништавање јеврејског становништва и његових материјалних и културних добара у Сарајеву један је од најтежих злочина извршених на тлу Југославије у току другог светског рата. Од 10.5 хиљада сарајевских Јевреја, око 9 хиљада је интернирано у логоре, од чега је само неколико десетина преживело рат. Начин њиховог купљења, депортовања и мучења спада у најпотресније странице ове књиге. Уништавањем Јевреја Сарајево је изгубило еминентни део свога народа који је у сфери индустрије, трговине и здравствене службе заузимао доминантно место.

Тему избеглиштва Хамовић је употпунио и приказом о расељавању Словенаца у Србију и Босну и Херцеговину. Нашао је да се према плану о њиховом пресељењу, донетом у Загребу 4. јула

1941. године, населило у БиХ укупно 4.869 Словенаца који су размештени по разним градовима, а највише у Сарајеву.

У књизи се могу наћи и подаци и коментари о досељавању фолксдојчера, који су због тесне спреге са окупатором и усташама изгубили услове за опстанак у Босни и Херцеговини.

Посебно поглавље у својој књизи Хамовић је посветио повратку избеглица у Босну и Херцеговину. Он тај повратак види као непрекинути ланац који траје од првога дана одласка па све до краја рата и наставља се и касније.

Имајући у виду изворну основу на којој је књига рађена, методологију рада, начин интерпретације, стил, језик и укупан ангажман аутора у доношењу судова и закључака, може се казати да је Милош Хамовић свој вишегодишњи научноистраживачки задатак успешно обавио, и књигом која је пред нама обогатио српску историографију још једним значајним делом.

Здравко Анићонић

Милан Б. Матић, РАВНОГОРСКА ИДЕЈА У ШТАМПИ И ПРОПАГАНДИ

Институт за савремену историју, Београд 1995, 1-316

Књига др Милана Матића појавила се постхумно. Написао ју је

човек који је читав свој радни век провео у архивима бавећи се и